

військ Західного фронту. Голова УГВК, член ЦР. 15 червня призначений генеральним секретарем військових справ. У січні 1918 — отаман українських гайдамацьких кошів Слобожанщини на правах командуючого армією. 1919 — голова Всеукраїнської спілки земств, діяльний член антигетьманської опозиції. У жовтні 1918 — член, з травня 1919 — голова Директорії УНР, головний отаман Армії УНР. З 1920 — в еміграції. Лідер унерівської політичної еміграції. З 1924 — у Парижі. 1926 — убитий С. Щварцбартом.

№ 157

Протокол допиту Михайла Мороза від 11 грудня 1929 р.

ПРОТОКОЛ

1929 г. Грудня м[еся]ца «11» дня. Уполномоченный *СО ГПУ УРСР* Отд[ела] ГПУ УССР *Буссел* допросив ниженазванного гр[ажданина] как¹, который показал:

1. Имя, отчество, фамилия *Мороз Михайло*

Приїхав я до Кам'янець² в кінці серпня (приблизно) 1919 р. Зустрівся я там найперше з Липківським та Стороженком в їдальні, що була влаштована для приїжджих одним галичанином, що його я знав з Києва. Цей галичанин та його дружина в 1916–1917 р. завідував дитячим притулком для дітей-біженців з Галичини, що його організувало було в Боярці під Києвом «Общество Земських служащих по оказанию помощи жертвам войны». Прізвища цього галичанина зараз не пригадую. Липківський зустрів мене прихильно і сказав, що тут працює Кирило-Методіївське брацтво і що цими днями маються відбутися збори цього брацтва, на які він закликає і мене, щоб зробити доповідь про українізацію церкви на Радянській Україні. Я погодився прибути на збори.

Тут же я прохав Липківського, щоб мені дали [нрзб.] куток жити. Мене спровадили жити до братчика Гордовського, що був в 1925 році секретарем ВПЦР. Оселився я жити в Гордовського. Обідати ходив в ту їдальню, що її тримав згаданий галичанин. Перших же днів я, почувши, що в Кам'янці є бувші київські земці та кооператори Мих[айло] Мих[айлович] Стасюк, Арк[адій] Степаненко та інші, дбав про те, щоб побачитись з ними. З Стасюком я бачився, в тому будинкові де він спинився, зараз не пам'ятаю чий він. Стасюк мені сказав, що мені тут буде робота, бо він буде керувати продовольчою справою в УНР і гадає запросити до себе на допомогу кооператорів. Потім я і секретар Пасічницького т[оварист]ва Лука Сидорович Бондаренко, що ви-

¹ Пропуск в тексті.

² Так в тексті.

їхав з Києва разом зі мною і прибув до Кам'янці також разом зі мною, одвідали Пасічницький відділ Міністерства Земельних Справ, та ознайомились як там перебуває пасічницька справа.

Через декілька днів ми (я з Гордовським) ходили до того будинку, де жив Петлюра. Там я мав побачення із Петлюрою. Петлюру я знав по земській роботі з 1918 р. Я тоді завідував статистичним відділом Київської Губерніяльної Земської Управи, а Петлюра був головою Земської Управи. Здибуватися мені з ним доводилось, бо моїм відділом завідував член Земської Управи М. М. Стасюк, але доводилося, бо я разом був і гласним Губернського Земства (брав участь в праці земських комісій). Побачення було дуже коротке. Я між іншим сказав йому, яких успіхів досягла українізація церкви на Радянській Україні. Він відповів, що «більшовицькими методами українізувати церкву не можна». Потім я його спитав, чи не може він мені сказати, чому галичане не боролися з денікінцями, а віддали їм Київ. Він відповів, що це таке питання, що як над ним довго думати, так можна з'їхати з глузду. На цьому наша балачка з ним закінчилася. Як я уже і зазначав, щодо Кам'янця я виїхав з Києва, щоб на власні очі подивитися, що з себе фактично уявляє влада «Української Директорії», бо коли вона була в Києві, я був хворий на висипний тиф і тому не мав про неї уявлення. Прибувши в Кам'янець я вважав, що для повного уявлення про владу, мені також необхідно бачити роботу не тільки виконавчих органів, а і самого осередку Директорії.

Також мені цікаво¹ було до цього знати і ту обстановку зовнішню, що серед неї поряdkувала Директорія. Інших таких мотивів у мене не було. Це і було основною метою моїх одвідин будинку Директорії та Петлюри. Розмова з Петлюрою та, що я її вище зазначив, а також вражіння від зовнішньої обстановки «приймної» Директорії, переконали мене ще в більшій мірі, ніж до цього було, що влада Директорії та її інтереси далеко від дійсних інтересів трудящої людності України².

Після цього, не пам'ятаю якого саме числа, відбулися загальні збори Кирило-Методіївського Брацтва. На цих зборах, що відбулися, можливо і в приміщенні університету, але я цього добре не знаю, головував, правильніше було обрано до президії — Липківського, якогось Шугаєвського і Романенко (секретар). З відомих мені особ на зборах були: Липківський, Жевченко, Стороженко, Гордовський, некая Клер, що жила в тій квартирі де і Гордовський, Безкоровайний (працював в організації постачання УНР) Леонтій Клепацький та В. М. Чеховський, де мене з ним було і познаємлено. Познайомив мене о. Липківський. На зборах було, на мою думку, 50–60, що з них більшість склали службовці урядових установ, на моє вражіння. Огієнка на зборах

¹ Так в тексті.

² Так в тексті.

не було. Було місцеве кам'янецьке духівництво, як прот. Сичинський [1], що викладав в Університеті на богословському факультеті. Можливо що були і ще які професори та учні богословського факультету, але тому, що я їх особисто не знав, а про них ніхто мені не говорив, я про це чогось певного подавати не можу.

На повістці денній було, здається, троє питаннів.

1. Інформація про українізацію церкви на Радянській Україні.
2. Затвердження «Послання Кирило-Методіївського Брацтва», що його склав В. М. Чехівський.
3. Проповідницька справа.

Перше питання доповідали Липківський і я. Друге — В. М. Чехівський. Трете теж, здається він. Як мені казав Липківський, питання про українізацію церкви на Радянській Україні поставлене на чергу дня з бажання брацтва, бо в Кам'янці тоді був Єпископом Пимен, що цілком негативно ставився до українізації церкви, причому клопотання брацтва посунуть українізацію церкви принаймні в Кам'янці з боку Директорії залишалися без жадних наслідків. Тому багато членів брацтва бажали послухати як проводилась українізація церкви на Радянській Україні і які мались з цього практичні наслідки.

Головним інформатором за перше питання був о. Липківський. Я був йому співдоповідачем, доповнюючи в окремих моментах його доповідь. Липківський розказав про події в історичній їх послідовності, себто, як виникла думка у батьків 2-ої укр[аїнської] Гімназії клопотатись про церкви, в зв'язку з декретом про відокремлення церкви від держави і про заборону викладати закон Божий і приміщеннях шкіл, про негативне ставлення до бажань батьків з боку тодішнього Київського Єпископату та Єпархіального Совета про те, що це примусило батьків звернутися з клопотання до Радянської Влади про відведення українському громадянству храмів, що їх воно і одержало. Про перекладові справи, та про денікінський наступ на Київ та про ті наслідки, яких зазнала українізація церкви в наслідок захоплення Києва денікінцями. Я доповідав про статут української церкви та Всеукраїнської Православної Церковної Ради, а також про окремі моменти одержання церков Миколаївської, Софіївського Собору та Андріївської та Іллінської церков, про першу відправу на українській мові тощо.

Між іншим, я зауважив о. Жевченку, що колись, в 1918 р., о. Жевченко, за гетьманської влади, мріяв лише про те, що було б дуже гарно, коли б українцям дали для відправ з українською вимовою теплу церкву Св. Сохвії, ми ж за Радянської Влади одержали собі всю Сохвію та інші храми в м. Києві і правили там не по слов'янські з вимовою, а цілком на українській мові. Що до способу викладення доповіді о. Липківського, так о. Липківський викладав її з властивою йому манерою стиля й виразів, але я не можу вказати, щоб в його доповіді малась яка тенденція викладати своєю промовою якісь непра-

вильні уявлення про той процес українізації церкви, що відбувся на терені Радянської України і за Радянської Влади.

Моє доповнення до доповіді о. Липківського також цілком об'єктивно і правильно висвітлювало хід подій з українізацією церкви, так що в більшості зборів ця інформація цілком перевернула їх уявлення про ставлення до українізації церкви Радянської Влади і про те чого там можливо було досягнути. Ці інформації збори прийняли до відому. В дискусіях, що потім розгорнулися частина братчиків, говорила, що тільки такими методами і себто викликанням ініціативи з боку самих віруючих, складання українських парохвій, а не погоджень зі старим єпископатом — і можливо досягати реальних наслідків в українізації церкви.

Але були і такі голоси, що ці методи називали «більшовицькими», а тому на такий шлях Кирило-методіївське брацтво стати не може. На їх думку, потрібно було негайно організувати Міністерство Ісповідань, призначити міністра, організувати Синод, що передбачався законом про автокефалію церкви, що єю видала Директорія в Києві, в січні 1919 р. [2], та шляхом погодження з Пименом [3] та іншими єпископами домагатися українізації церкви, власне організації церковної відправи на слов'янській мові з українською вимовою та подбати, щоб Пимен з другими Єпископами, що будуть в цьому синоді висвятили певну особу з українців, що її рекомендуватиме брацтво на єпископа.

Таку думку підтримував і В. М. Чехівський, що говорив, що революційні акції в церкві під силу «сильним» людям, а «слабкі духом» за ними можуть і не піти. Збори висловилися за те, щоб було негайно організовано Міністерство Ісповідань, був утворений Синод і в такому напрямкові проводилась спроба українізації церкви в найскоршому часі.

Другим питанням було заслухання «Послання Кирило-Методіївського брацтва», що його склав В. М. Чехівський. Зміст цього «послання» оскільки я зараз можу його пригадати, полягав у викладенні історичних взаємин між церквами українською, російською та грецькою, про використання церкви російським царатом для поневолення трудящихся взагалі і української людности зокрема, про те, що слово Боже повинно викладатись на зрозумілій для народів рідній мові, про те, що колись на Україні були брацтва, що боронили свою віру від унії, що і тепер українська віруюча людність повинна складати організувати по селах і містах церковні брацтва, українізувати церкву та визволятися від царсько-польського церковного ярма. Допомогу людности в цьому подаватиме Кирило-Методіївське брацтво. Таким мені зараз уявляється зміст цього «послання».

Читання та обговорення його на цих зборах не було закінчено, а було перенесено на другі збори. За пізнім часом третє питання теж не розглядалося. З В. М. Чехівським на цих зборах я нічого такого не балакав. Вражіння він на

мене зробив лівого, революційно настроєної в церковних справах людини. Особливо мене дивувало те, що він будучи соціал=демократом, виступав в одній чи двох Кам'янецьких церквах, з церковними промовами на українській мові, одягнувшись в стихар. Я вважаю, що ці збори брацтва після мого й Липківського приїзду до Кам'янця були першими, бо на них вперше робилася інформація про українізацію церкви на Радянській Україні.

Через декілька днів відбулися другі загальні збори, що на них уже було остаточно ухвалено це «послання» до друку. Там же було розглянуто і третє питання про вирадження кудись одного чи двох братчиків для розповсюдження цього «послання». Куди саме і кого — не пам'ятаю. Потім іще брацтво висловило свій протест з приводу заборони Чеховському духовенством якоїсь Каменецької церкви виголошувати промови. Домагатися організації міністерства ісповідань та Синоду перед Директорією, здається було доручено обраним трьом особам разом з Радою Брацтва. Очевидячки, в наслідок цих клопотань, на Міністра Ісповідань було призначено Ів[ана] Ів[ановича] Огієнка. Тих особ (імення та прізвища), що їм доручило брацтво проводити ці справи мені не в пам'ятку. Призначення Ів[ана] Ів[ановича] Огієнка на Міністра Ісповідань було відзначено урочистим молебнем, що його відправив в перший святний день в катедральному соборі Архиепископ Пимен. Потім Огієнко зробив візиту Пимену, а Пимен Огієнкові.

Зараз же після цього Огієнко почав виконувати свої обов'язки, причому Міністерство Ісповідань містилося в будинкові Духовної Консисторії, а засідання Ради міністра — в приміщенні університету. За радників Ради було запрошено Біднова, Сицинського, Липківського, Чехівського, якогось викладача з духовної Семінарії й мене. Зробив це Огієнко, як він казав з тим, щоб було чути голос і лівих (Липківський, Чехівський та я) і правих (Біднов, Сицинський та той педагог, що прізвища я його не пам'ятаю). На засіданнях Ради я був присутній щось зо три рази. Обговорювались питання про організацію міністерства, організацію відправ з українською вимовою, організацію синоду, перекладів богослужбових книжок на українську мову.

З цих балачок у мене склалось вражіння, що будь=яких рішучих кроків в справі українізації церкви Огієнко не здібний зробити зі своїм Міністерством. В. М. Чехівський теж на мене справив враження половинчастої людини, що теж рішуче не заперечує проти можливості співпраці Міністерства Огієнка з Пименом та Амвросієм в справі українізації церкви через Синод, що його організується урядовим порядком, тоді як практика українізації церков в Києві доводила, що старий Російський Єпископат на українізацію церкви в жадному разі не пристане і що треба для цього підняти маси віруючої людности, як це було в Києві. Я перестав одвідувати засідання Ради міністра ісповідань.

Тим часом Огієнко організував і Синод, одержавши принципову нібито згоду на участь в Синоді від Арх. Пимена та Єп. Амвросія. В цей синод Ки-

рило-Методіївське брацтво висовувало і мою кандидатуру, як мирянина, але Директорія мою кандидатуру відкінула. Цією справою (церковною) відав чл[ен] Директорії Макаренко, а потім виявилось, що нею відав чл[ен] директорії Швець, якого я знав ще з Київа як гласного губернського земства. З одним із братчиків, а саме з Гордовським, я одвідував і Макаренка і Швеця, щоб побалакати з ними про церковні справи, але їх погляди цілком збігалися з поглядами Огієнка.

Тим часом я одержав собі працю в Міністерстві постачання у М. М. Стасюка. Він давав мені доручення на виїзд з Кам'янця на периферію за купівлею одіжного та взуттєвого краму для потреб УНР. Таких подорожів я зробив три: в Ладижино, що на Уманщині, в Бердичів та в Могілів-Подільський. Стасюк мав відомості від якихсь посередників, що там малися в значній кількості [чрзб.], білизна та шкіряний крам. Але на самім ділі там нічого не було і нічого було купувати. Здається, повернувшись із Ладижина, я довідався, що в засіданні Ради Міністра буде читатися відповідь Архієпископа Пимена в справі його участі в праці Синоду. Я зайшов тоді в приміщення, де засідала Рада, але Огієнко заявив, що цей лист обговорюватиметься на засіданні Синоду, чому я повинен залишити приміщення, як не член Синоду, що я і зробив і більше вже з Огієнком не зустрічався.

Я чув, що відповідь була дуже прикра й неприємна для Огієнка (що її склав Пимен). За час свого перебування в Кам'янці я всього один раз чув відправу з українською вимовою та читання євангелії на українській мові в університетській церкві, під час якогось святкування в пошану Огієнка. Поводив себе Огієнко, на мій погляд, саморекламно. На цьому святі він сказав, що утворює на власні кошти стипендію при Університеті імені «Івана Івановича Огієнка», себто свого власного. Тих, хто до нього зверталися, він запитував, як вони до нього звертаються; чи як до міністра ісповідань, чи як до ректора університету, чи як до Івана Івановича Огієнка.

Тимчасом я ще забувся сказати, що я був ще присутнім на одному з засідань Ради Кирилометодіївського¹ брацтва. Коли мені пам'ять не змінє, присутніми на цьому засіданні були: В. М. Чехівський, о. Сицинський, о. Жевченко, о. Липківський, проф. Біднов, ще якісь братчики і я. На цьому засіданні обговорювалося питання про кандидатів на українські єпископи. Називали декілька осіб, між іншим і В. М. Чеховського. Чехівський — відмовився рішуче. Ухвалена була кандидатура о. Павла Погорілко, визнана бажаною також і кандидатура о. В. Липківського, коли цьому не стане на перешкоді, що він одружений.

З В. М. Чеховським на політичні теми мені балакати не доводилося. Один тільки раз я зустрів його на мосту через Смотрич. Він балакав з якимсь чо-

¹ Так в тексті.

ловіком, що потім мені він назвав його Юрком Мазуренком. Це вже був кінець їх розмови, причому Чеховський казав йому, що він вважає за велику помилку Директорії, що вона замість того, щоб проводити боротьбу за визволення трудящих України від царсько-панської влади спільним фронтом з російськими більшовиками, оголосила, навпаки, боротьбу з більшовиками. Тут Чехівський послався і на мене, що і я є прихильник Радянської Влади і що я є живий свідок, яких нечуваних досягнень набули українці, українізуючи церкву на Радянській Україні. Я підтвердив, що і в мене таке склалось переконання, що українській нарід може здобути своє культурно-національне та економічне визволення за допомогою єдиної влади — Радянської.

Праця моя в Міністерстві постачання провадилась наблизно з місяць з лишнім. Як я вже казав, подорожі мої реальних наслідків щодо купівлі потрібних речей — не мали. Через транспортний розгартяш — вони забрали багато часу. Оскільки я пам'ятаю, винагороду за свою працю я одержував подобову, а також мені сплачувались інші подорожні видатки (напр., підводи, заїзди двори і т.і.). Розміру тих ставок я зараз не пам'ятаю, бо тоді рахунок проводився на гривни. Всього в Кам'янці від постачальної організації я одержав, певно, два аванси: один більший перший, коли їхав до Ладижина, другий невеликий, коли їхав до Бердичіва та Могиліва.

Рахунки за перший аванс я здав повністю до скарбниці з рештою готівки, що залишилась. За другого аванса здати звіту я не встиг, бо коли я прийшов зі звітом до Міністерства постачання, щось 17 листопаду, так виявилось, що М. М. Стасюк, який казав напередодні, що завтра буде зі мною балакати, ніччю раптом виїхав з Кам'янця, не було також і Арк[адія] Степаненка. Але власне на руках з цього авансу в мене, на мою думку, залишилася сума, навіть менша, ніж мені належало одержати заробітку. Принаймні ці гроші частково витрачені мною на подорож з Кам'янця до Києва, а на решту я купив 10 пудів меду дорогою, що на передвоєнні ціни складає 45–55 карбованців. Крім того, я вмісті з секретарем пасічницького т-ва Бондаренком одержали від відділу пасічництва земельного міністерства щось 7500 гривень на відрядження до Берліну для придбання вищої пасічницької освіти трьох осіб: згаданого Л. С. Бондаренка, мого сина Миколи та сина о. Липківського, що в третій декаді листопаду і виїхали за кордон з паспортами УНР. Згадані кошти одержував я персонально, як М. Н. Мороз. Про те, чи одержувало будь-які кошти від УНР Кам'янецьке Кирило-Методіївське брацтво — мені нічого не відомо, як також мені нічого не відомо, яку працю проводило в Кам'янці це брацтво до мого приїзду в Кам'янець (в другій половині вересня 1919 р.), а також після того коли я і залишив Кам'янець 19 листопада 1919 р.

Додаю іще. Наблизно на початкові першої декади листопаду 1919 р. ще я був присутній з уповноваження Ради брацтва (здається з П. Гордовським) на нараді Уряду УНР з представниками партійних та громадських організацій з

приводу «біжучого моменту». Як виявилось, головним питанням цієї наради було полагодження непорозумінь між «наддніпрянцями» та «наддністрянцями», а також господарчо-фінансові справи. Промовляли: Петлюра, Мазепа [4], Мартос (?), та ще деякі «наддніпрянці» з галичан: Назарук [5], Безпалько [6], якийсь [нрзб.] та ще якісь, мені невідомі на прізвища. Всі закликали до єдності, до полагодження непорозумінь, але в промовах «наддніпрянців» почувалась якась журба, а галичан якась нещирість, непевність.

Через деякий час ця непевність мені з'ясувалась, коли я почув, що галицьке командування поспілкувалося з денікінцями. Під час балачок про господарчо-фінансові справи, якесь зауваження зробив і я, що його з міста зараз не пригадаю. Але випадково наткнувшись на мене біля дверей, Петлюра сказав мені, що такої думки «братчик» не повинен був казати, а коли це моя особиста думка, так я її не мав права казати. В неділю 18 листопада Липківський в церкві Духовної семінарії відправив літургію на українській мові по перекладу ВПЦР. Я дякував. Потім Липківський сказав, що він має залишити Кам'янець разом з Міністерством Ісповідань. Я сказав, що очевидно завтра і я виїду, але я повертаюсь до Києва. Виїхали ми з Кам'янця 19 листопада в понеділок з братчиками: Безкоровайним, Клер та хлопцем — сином Клер на конях, що належали Безкоровайному, що повертався до свого села на Полтавщину. Моє перебування в Кам'янці та праця були для мене наочним доказом того, 1) що питання про «самостійну УНР» реально розшифровується в питання, кому підлягати Україні та 2) що Україні нікому не треба підлягати, а треба тільки свідомо будувати нове своє культурне, економічне та політичне життя під проводом Радянської Влади в спільці з соціалістичним нерусотяпським російським та іншим пролетаріатом бувшої царсько-панської Росії. Особливих подій з нами в дорозі не трапилося.

До Києва я повернувся, певно 14 грудня, коли денікінці саме збиралися евакуюватися. Тут я почув, що не пізніше трьох днів до Києва повертається і Радянська влада. Зустрічався я з багатьма членами ВПЦР. Я їм розповідав, що бачив та чув в Кам'янці. Вони мені розповідали, як жили вони за денікінцями в Києві. Виявилось, що денікінці відібрали від них геть усі церкви. Але з благословення митрополита Антонія¹, була утворена українська парахвія при маленькій Макарівській хрестовій церкві на підставі староцерковного статуту [7]. Правило в ній духівництво, що його призначив Митрополит Антоній на слов'янській мові з українською вимовою. Церква ця аж ніяк не вміщала всіх віруючих українців. Все те духівництво, що відправляло в українських церквах за часів Радянської Влади — було заборонено у відправі Служби Божої і над ним заряджено церковний суд. Проте ж, в зв'язку зі зміною політичної ситуації Єпархіальний Совет з власної ініціативи запропонував

¹ Тут: Храповицького, Митрополита Київського і Галицького.

українцям взяти «Теплу Сохвію», як більше церковне приміщення. Цю справу тоді переводила парахвіяльна Рада Макаріївської церкви, головою якої був Иринарх Черкаський.

Мене було запрошено прибути на засідання ради, щоб дати інформації про церковне життя в Кам'янці та висловити свою думку, чи слід брати українцям «Теплу Сохвію». На засіданні Ради Голова Черкаський хотів зовсім мені, як не члену ради не дати слова, але мусів поступитися, бо всі радяни¹ запротестували. Я в своїй інформації висвітлив фактичний стан річей, як я собі уявляв, а також висловився, що «Теплої Сохвії» нам брати не треба, а слід зачекати, бо Радянська Влада певно поверне нам назад усі церкви. Виявилось тим часом, що «Тепла Сохвія» уже передана українцям і що в ній настоятельствує о. Олександр Ходзицький. Тут же присутні громадяни висловили побажання щоб була відновлена діяльність ВПЦР і щоб були подані на реєстрацію статуту українських парахвій м. Києва та ВПЦР. Прохали мене знову повернутися до керівництва церковно-визвольним рухом. Я погодився.

Були скликані щось в двадцятих числах грудня збори членів бувшої ВПЦР, що ухвалили поновити діяльність ВПЦР, а також, в першу чергу, подбати про заборонених священодіячів, с/б вжити заходів, щоб заборона була з них знята і їм було дозволено відправляти Божі служби. Головний тодішній керівник церкви Митрополіт Антоній та його заступник Никодим [8] утікли з Києва з денікінцями. В Києві залишилися три єпископи: Назарій Черкаський [9], Василь Канівський [10] та Дмитро Уманський². Керуючим був Назарій Черкаський. Слідчу справу на українських священодіячів завіз собою єп. Никодим. Розв'язати це питання тодішня слов'янська церковна влада аж ніяк не вважала себе за правомічну, тим паче, що і слідчого матеріалу не було. Українське віруюче громадянство де кілька разів в цій справі одвідало і Єпархіальний Совет і правлячого Єпископа Назарія. Добилися нарешті, що Назарій тимчасово дозволив відправляти Божі Служби забороненому українському духовництву в Теплій Сохвії.

Але тут трапилась пригода, що голова Парахвіяльної Ради, Иринарх Черкаський, сказав, що він не допустить до відправи забороненого духовництва. Коли о. Шараєвський пішов було правити, так його Черкаський з настоятелем Ходзицьким не впустили у вітвар, причому сказав о. Ходзицькому: «Нас тут поставив Митрополіт Антоній. Не сходитье з цього міста». Парахвіяни викликали мене. Я присоромив о. Ходзицького в його небратньому поведженні з своїми бувшими забороненими колегами, що за вимушеної довгої мовчанки очевидячки мають велике бажання правити в наступні Різдвяні Свята. Репліка моя була дуже різка. О. Ходзицький сказав якийсь лайливий

¹ Так в тексті. Тут: «члени Ради».

² Тут: Димитрій (Вербицький), єпископ Уманський.

вираз на адресу о. Шараєвського та й залишив церкву і більше ній уже і не показувався.

Різдвяні свята правили в Теплій Сохвії розборонені о. Шараєвський та о. Тарновський з дияконом Дурдуківським. Громадянство побажало, потім, щоб в наступну за Різдвом неділю в Теплій Сохвії відправив о. Юрій Жевченко. Черкаський сказав, що він і проти о. Юрія, і коли Рада його не підтримає, так він тоді залишає головування в раді і зовсім виходить від церковної праці. Рада сказала, що вона його не затримує: хоче, хай відходить. З цього менту Черкаський відійшов від праці в Парахвіяльній раді, що також було і моментом ліквідування української церковної парахвії, що утворилася була за часів денікінщини в Києві. Керівництво Парахвіяльними справами перейшло до бувшої за Радянської Влади Парахвіяльної Ради Сохвіївського Собору та ВПЦР. Це відбулося в першій половині січня 1920 р. Тимчасом прийшла звістка, що до Києва повернувся і о. Василь Липківський. Але тяжко захворів на висипний тиф. Сподівались, що він вже не видужає. Але йому пощастило видужати.

Перед шевченківськими святами в лютому 1920 р. він написав мені листа, щоб я передав єпископу Назарію його клопотання, про дозвіл йому відправляти Божі служби, с/б про зняття з нього накладених на о. Липківського двох заборон: митрополита Київського Антонія Храповицького та єпископа Кам'янецького Пимена, який можливо, почувши, що Кам'янець мають опанувати денікінці, теж і від себе наклав на о. Липківського заборону, очевидно, за відправу Божої Служби на українській мові, про яку я згадав раніш, на підвладному Пимонові терені м. Кам'янця. Справа зі зняттям з о. Липківського заборони довго не розв'язувалася.

Між тим Єпископ о. Богдашевський погодився, на клопотання парахвіян відслужити в Теплій Сохвії молебін на свято Шевченка, очевидно, сповідаючись, що це вплине на українців в тому розумінні, що вони залишать думку про повернення їм великого Сохвіївського Собору і не будуть з цим клопотанням звертатися до Радвлади. На цій відправі вперше після видужання взяв участь і о. Липківський, що іще формально не був розборонений, але вважалося, що ця спільна з єпископом відправа його фактично розборонила. На початкові січня 1920 р. подані до Київського Губревкому статuti українських парахвій, що були утворені в 1919 р., а також і Всеукраїнської Церковної Ради, Київський Губревком перереєстрував. Були розпочаті¹ заходи перед радянською Владою і про повернення українському громадянству тих церков, що їх мало воно в 1919 р.

Керував тоді церковними справами в Губрековмі т.з. «ПОЛІРУ (Подотдел ліквідації имуществ религиозных учреждений)»², а, власне передачею

¹ Так в тексті.

² Так в тексті.

церков громадам віруючих — порядкував якийсь уніатський священник Верховський. Цей Верховський погодився повернути нам Миколаївський Собор та Андріївську церкву. Сказав, що Великого Сохвіївського Собору нам повернути неможна, як катедри правлячого¹ Єпархією Єпископа Назарія. Але він нас може компенсувати Іллінською церквою, що її в минулому році нам не передано через опір манахів і, навіть, даже ще одною — Петропавловською Церквою на Подолі, що колись була уніатська і яку він хотів би бачити в руках українців, що може б² часом допустили відправляти в ній і українців-уніатів. Ми сказали, що коли дійсно нам неможна³ повернути Великого Сохвіївського Собору — так ми згодні взяти і лише ті храми, що їх дає нам Радянська Вл. Протягом січня–лютого всі визначені церкви, крім Великого Сохвіївського Собору — були передані «Поліром» українським парахвіям.

Але потім виявилось, що Губревком зовсім не вирішав справи в такому напрямкові, щоб не повертати українцям Великого Сохвіївського Собору, як катедри правлячого Єпархією Єпископа Назарія і що, коли українці бажають, так Губревком поверне їм в Великий Собор. Звичайно, що ми підтримали своє клопотання про повернення нам Великого Сохвіївського Собору. На початкові квітня 1920 р. (під Благовіщення) Губревком повернув українській громаді Великий Сохвіївський Собор, а слов'янський парахвії запропонував користуватись «Теплою Сохвією». Духовенство слов'янське сперша було відмовилося служити, бо йому це було «не к лицу», а потім погодилося і почало користуватися «малою теплою Софією». Верховський намагався всіма силами саботувати передачу українцям Великого Сохвіївського Собору. Доводив Губревкому, що це викличе народне обурення та заколот.

Але врешті решт, з наказу зав. «Політу» т. Будікова мусів зробити цю передачу, причому «боронити церкву з слов'ян не з'явилося жодної душі. Передав її сам ключар Браїловський [11]. З [мо]менту одержання українцями Великого Сохвіївського Собору відношення між українськими парахвіями та Єпископатом м. Київ зробились надто напруженими. Але заборонити українським панотцям відправляти Божі служби Єпископат (Назарій, Василь, Дмитро) всеж не наважились і нібі то схилились вони до тієї думки, що з українцями треба досягти якогось погодження. Такий стан тривав неділь зо дві, до кінця квітня 1920 р.

В цей час почали ширитися чутки, що до Києва наближається польсько-петлюрівське військо. Потім стало відомо, що Радянська Влада дійсно отож евакує⁴ м. Київ. В зв'язку з цими подіями, єпископат та Київський Єпархі-

¹ Так в тексті.

² Так в тексті.

³ Так в тексті.

⁴ Так в тексті.

альний Совет визнали за підходяще заборонити священидїачам всіх українських парахвій м. Київа і тим що були і на селі (були вже парахвії і на селах) відправу Божої Служби «за насильственное отнятие храмов у верующих при содействии Советской Власти». Заборона ця була датована, коли не помиляюсь, 30 квітня 1920 р. [12]

Одночасово, ніби то¹ була виряджена Єпархїяльним Советом та Єпископатом до польського штабу делегація з меморандумом та з клопотанням вжити відповідних заходів, щоб паралізувати діяльність «церковних большевиков». Ці «заборони» з наочністю доводили нам, що українська революційна церква ні на яке співробітництво з старим царсько-російським єпископатом сподіватись не може. Між тим рух розростається, як в самому Київі, так і на Київщині. Відкрилась українська парахвія в с. Спендівці (на Білоцерковщині), куди Рада вирядила тимчасом о. Володимира Бржосньовського. О. Юхим Калішевський, щойно був висвячений старим Єпископатом, організував парахвію в с. Петриківці на Звенігородщині. Численні делегації селянства прохали Раду відрядити до них священика на зразкові українські відправи. Значить ВП[ЦР] залишалася або самоліквідуватися; на що і сподівався Єпископат, бо Назарій на одному з своїх свят сказав: «Українська церков[ь] — это мыльный пузырь. Вымрут те несколько отступников, которые перешли — и только».

Аби знайти якісь заходи, щоб здобути собі Єпископат, ВПЦР вибрала останній шлях. 5 травня 1920 р. на засіданні ВПЦР, українська церква, в складі тих парахвій, що їх об'єднувала ВПЦР, а також і тих, що побажають до неї приєднатися оголошена автокефальною, від інших церков незалежною, а також, що вона перебуває в сирітстві без Єпископату. Українська віруюча людність цей крок ВПЦР зустріла з цілковитим задоволенням. Тепер значить на ВПЦР покладено було нове завдання придбати єпископат. Намічено було скликати конференцію українських парахвій.

Незабаром після цього, не пам'ятаю якого саме числа, до Київа увійшло польсько-петлюрівське військо. Сам Петлюра ще не приїздив, але мусів, як говорили незабаром приїхати. Серед парахвіян поширювались чутки, що комітет зустрічі включає в своїй програмі і молебін в Сохвіївському Соборі. Парахвіяльна рада Собору не вважала за можливе вживати в цій справі будь-яких самостійних кроків, без санкції ВПЦР. Тому це питання було поставлене на обговорення ВПЦРаді 11/V 1920 р. На засіданні Ради були різні думки.

Я висловлював таку думку, що нам треба стояти на ґрунті відокремлення церкви від держави, зовсім не брати участі в державно-політичних святах. Духовенство мені заперечувало, що церква повинна коритися тій владі, яка існує на даній території.

¹ Так в тексті.

Коли б навіть і сам Ленін прибув би до Києва, та вимагав відслужити в Сохвіївському Соборі молебна, так духовенства не відмовилося відслужити, бо воно не має права відмовляти у виконанні релігійних потреб чи то окремим одиницям чи то групам осіб. Звичайно, що принципово заперечувати проти того, що церква повинна виконувати і коритись законам державної влади і що духовенство повинно виконувати релігійні потреби тих, хто за ними до нього звертається — не доводилось. Тому і було ухвалено, що Українська Церква з власної ініціативи участі в зустрічі не бере.

Коли ж уряд, правильніше «общественний комітет», що тоді zorganizовувався в Києві, включив в свій програм і молебень в Сохвіївському Соборі, так духівництво і Парахвіяльна Рада повинні подбати про виконання цієї потреби за тим церемоніалом, що його буде впорядковано від урядово-громадських організацій, за тим винятком, що духівництво не повинно виходити на зустріч з церкви, а бути, як і звичайно перед відправою молебня «нерушимій стіні» на амвоні. Дійсно потім до причту й Парахвіяльної Ради приходив представник свити Петлюри, який повідомив, що за церемоніалом зустрічі, в день приїзда Петлюри, що буде в день його іменин (щось біля 30 травня) маєтсья відслужити в Сохвіївському Соборі молебень, причому парахвіяльна Рада повинна подбати як про організацію відправи так і про те, щоб при вході в ограду Петлюри був поданий хліб-сіль. Піклування про порядок в храмі під час відправи, а також біля храму і коло огради бере на себе урядова організація. Відправити молебна і виконати передбачені церемоніалом дії в храмі Парахвіяльна Рада поклала на настоятеля Собору о. Липківського, а передати Петлюрі хліб-сіль у дзвіниці, доручила мені як Голові Парахвіяльної Ради. Потрібні при цьому промови — кожний мусів скласти сам.

Молебень в день приїзду Петлюри в Київ на Ап. Симона Зилота, не пам'ятаю саме якого з останніх чисел травня 1920 р., було в Сохвіївському Соборі відправлено. У вході в дзвіницю я передав йому хліб-сіль, сказавши кілька слів, що, Парахвіяльна Рада вітає його і прохає прийняти хліб-сіль. Він мовчки взяв хліб з рушника та передав його своєму охоронцеві. Потім він пішов до Сохвіївського Собору, де було відправлено молебна. Липківський говорив промову. Він скаржився на те, що Російська царська церква не визнає української церкви, забороняє відправляти Божі Служби, що, певно, українська влада не чинитиме опіру розвитку церковно-визвольного руху, як цього бажає віруюча людність і т.ін. Загалом я промову о. Липківського не досить добре чув, бо через натовп мені довелося стояти далеко від амвону. Під час церемонії та молебня дзвонили у церковні дзвони.

До «Громадського Комітету», що перейняв під час окупування Києва польсько-петлюрівським військом — владу в Києві, та складався з представників різних організацій — представництво ВПЦР не було запрошено. Запрошено було персонально о. Василя Липківського, як репрезентанта українсь-

кого духівництва. З цього можливо було зробити висновок, що ВПЦР — нова влада не визнає. Тимчасом відбулася 1–4 червня конференція українських парахвій м. Київа. Головне, що перевела ця конференція — це було обрання кандидатів на українських єпископів.

Було обрано: о. Павла Погорілко, о. В. Липківського, о. Н. Шараївського, о. П. Тарнавського, о. Юрія Жевченко. В останні дні, мені пам'ятається, першої декади червня 1920 р. до Київа прибув і Міністр Ісповідань Ів. Ів. Огієнко. Він закликав до себе особисто о. В. Липківського. Про те, що його закликає до себе Огієнко о. Липківський, очевидно, не встиг повідомити ВПЦР. На першому наступному, за одвідинами засіданні ВПЦР (дати не пам'ятаю) о[тець]. Липківський подав інформацію про свої одвідини Ів. Ів. Огієнка. Йому Огієнко сказав, що з діяльності ВПЦР Рада Міністрів не задоволена. Що вона має намір розпустити ВПЦР.

Крім того, в складі ВПЦР нема української інтелігенції, професури, що компетентна в богословських справах. Липківський йому сказав, що розігнати ВПЦР буде не під силу Раді Міністрів, бо цього не допустить нарід. Поповнити ВПЦР професорськими силами можна, але не шляхом призначення, а обрання їх державою. Для цього треба, щоб професура організувала при університетській церкві парахвію, яка і обере професорів до ВПЦР. Тоді Огієнко йому відповів, що коли з ліквідацією ВПЦР така складна річ, так тоді Уряд обов'язково вимагатиме усунення з ВПЦР голови Ради М. Н. Мороза. Липківський сказав, що він ці вимоги подасть до відому ВПЦР, але чи усуне Рада з головування Мороза чи ні — він не знає.

Я ще забув додати, що за декілька днів до цього, військова влада в особі якогось ктитора Глебова, терміново вимагала від Парахвіяльної Ради Миколаївського Собору передачі собору в користування військового духівництва, що його призначив та висвятив Єпископ Назарій Черкаський.

В зв'язку з цими інформаціями, ВПЦР уповноважила о. Липківського, о. Жевченка та мене одвідати Петлюру та з'ясувати своє становище, с/б становище ВПЦР. Не пам'ятаю якого саме числа червня, ми мали побачення з Петлюрою. Він нам сказав, що взагалі він, маючи реальну силу може зараз провадити реально і українську справу. Церковну справу він собі також уявляє добре, бо його рідна тітка колись була [і]гуменією в одному з монастирів. Наші пропозиції, що ми їх склали в листівній формі, він передасть раді Міністрів. Поки що, детально перебалакати в цій справі, він спрямував нас до Ів. Ів. Огієнка. Перебував тоді Петлюра в царському палаці. В одній з кімнат цього палацу ми побачилися з Іваном Івановичем Огієнком. Він нам сказав, що поки що його пляни перебувають в стадії розробки, але він провадить дуже «сурйозні» балачки з єпископами Назарієм, Василем та Дмитром. Шляхом погодження з цими єпископами, він сподівається досягти великих наслідків в справі українізації церкви. Ми зазначили йому, що це марні споді-

ванки, але Огієнко тримався своїх думок. На цьому наша візитація до Уряду і закінчилася.

Виявилось потім, що в наслідок розмов з Огієнком, єп. Назарій хотів підписати наказ про «українську вимову в церкві», вмочив уже і перо в чорнило, але єп. Дмитро вхопив його за руку і цим «спас» його від такого загибельного для церкви акту. Не знаю, які там ще балачки Огієнко провадив з єпископами, але Єпископи на жодні поступки не пішли. В решті решт, Огієнко примушений був видати наказ про реорганізацію «Єпархіального Совету» в «Губерніальну Церковну Раду», який «Єпархіальний Совет» і передав своє приміщення та справи. Зрозуміло, що Єпископат цієї «Губерніальної Ради» не визнав. До складу ради було включене все духовництво, що працювало раніше у ВПЦР та деякі миряне з ВПЦР. Таким ладом і ВПЦР фактично (персонально) реорганізувалась в Губерніальну Церковну раду. Головою її, задається, був о. В. Липківський. Я в цю Губерніальну Раду, с/б в склад її членів не увійшов. Цим практично і здійснилося моє усунення від праці у ВПЦР, яка також перестала функціонувати. Це для мене було, за даної ситуації цілком природним, а тому залишалось, поки що, погодитись, як я і вчинив.

Змісту листа, що його було подано ВПЦР до уряду УНР я цілком зараз не можу пригадати, але пам'ятаю, що в ньому ВПЦР висловлювала побажання, щоб уряд до церковних справ не втручався та не заважав ВПЦР провадити церковно-революційну працю.

Здається в другій декаді червня 1920 р. польсько-петлюрівська влада втікла з Києва. З поверненням Радянської влади до Києва, я подав до Президії Київського Губревкому від імени ВПЦР докладну записку, що в ній були подані докладні інформації про події в житті українських парохів м. Києва за час перебування Києва під польсько-петлюрівською владою.

Крім того, я давав на запитання президії Губревкому і словесні пояснення. Т[овариш] Андрій Іванов, палко зазначив мені, що «національне почуття» завжди використовує буржуазія; я з свого боку відповів т. Іванову, що, коли комунізм, вміло використовував національні чинники на повалення царату в Росії, так було б хибним відкидати ці чинники і в будівні нового господарського й культурного життя на Україні, зокрема, і в бувшій царській Росії взагалі. Врешті решт, Президія Губревкому дала мені мандата на залишення за українськими церквами всіх храмів, що були в їх користуванні до захоплення Києва польсько-петлюрівською владою, а також було запропоновано подати до Губревкому заявку про те, скільки, взагалі, потрібно українському віруючому громадянству храмів в м. Києві, причому Губревком цю кількість храмів нам і передасть. Крім того, Губревком анулював розпорядження військового коменданта м. Києва Грозного, про повернення будинку, де містилась Київська Губерніальна Церковна Рада Єпархіальному Совету Тихонівської Російської Церкви, а передав цей будинок в спільне користування на паритетних підста-

вах (в користування) Української і Російської Церков. Невдовгому часі Губревком перерестрував статuti українських парахвій м. Київ та Всеукраїнської Православної Церковної Ради, як органу спілки українських парахвій. Таким чином ВПЦР знову відновила свою діяльність.

Пекучою актуальною справою української церкви в цей [мо]мент була справа придбання єпископату. Не зважаючи на той опір, що його чинив українській церкві старий єпископат, а навіть і за допомогою його відозв проти української церкви, бо з цих відозв людність самих глухих кутків довідувалась про заснування української церкви, до ВПЦР валками йшло селянство Київщини з клопотаннями про українізацію церкви в їхніх селах. Кількість же українського духовництва, що працювала у ВПЦР, була стабільна.

Як я уже згадував, на конференції українських парахвій, що відбулася 1-3 червня 1920 р. в м. Києві, було обрано кандидатів на Єпископи. Спочатку думали вирядити наших кандидатів на висвяту до Грузії, але це вимагало і великих видатків і було зв'язане з великими труднощами, що до подорожі за тих часів. Да не було і певності, чи погодиться Грузинський патріарх висвятити невідомим йому революційно-виниклим парахвіям єпископа. Дісталися до нас чутки, що в Полтаві є Архiepіскоп Пархвеній, що прихильно ставиться до українізації церкви [13]. Було і вирішено звернутися до Арх. Пархвенія з проханням, або самому прийняти на себе єпископство над українськими автокефальними парахвіями, або висвятити нам єпископа. Виїхали до Полтави, здається, 12 серпня 1920 р. в цій справі я і два кандидати на єпископи: 1) о. Василь Липківський та 2) о. Юрій Жевченко.

Прибувши до Полтави, ми довідались, що там є Українське Церковне Брацтво, що працює в контактi з Арх. Пархвенієм. На чолі цього брацтва перебували: проф. Рибаків, Щепотьєв та К. І. Товкач. Вирішено було прохати це брацтво, аби воно нам допомогло. На другий день нашого приїзду і неділю відбулося засідання брацтва, що на ньому о. В. Липківський і я зробили інформацію про стан нашої церкви та про те, що нам доконче треба єпископа, за чим ми і приїхали до Полтави. Наша церковно-революційна «практика» полтавських братчиків дуже здивувала: на їх думку треба було сперша найти єпископа, а вже потім розпочинати українізацію церкви, ми ж, кияне, зробили навпаки, чим і поставили тепер себе в безвихід. Це хибний шлях. Ми ж доводили, що тільки такий церковно-революційний шлях єдино правильний для українізації церкви. Нарешті Брацтво погодилося влаштувати нам побачення з Архiep. Пархвенієм. Арх. Пархвеній вислухав нас уважно. Несподівано для брацтва жодного осуду нам не зробив. Навпаки погодився нас взяти під свій догляд, з тим, що про це він напише Патріярху Тихону.

Сказав нам, щоб ми шукали другого єпископа, тоді можна буде висвятити нам і єпископа. На крайній випадок він може висвятити єпископа і сам. Висвятити може людину «хоч і від сохи», аби гідну. Одруженого в жодному

разі висвячувати не буде. Тому, що обидва наші кандидати і о. Василь Липківський, о. Юрій Жевченко були одружені — їх кандидатури на висвяту арх. Пархвенія відпадали. Арх. Пархвеній погодився висвячувати священників до парахвій, що будуть українізуватися та приєднуватимуться до ВПЦР. Проте, що він бере українські парахвії під свій догляд, він дав ВПЦР відповідного листа. При арх. Пархвенії було утворено Архієпископську Раду, як орган ВПЦР. Таким чином, єпископська справа в Полтаві хоч і не була остаточно розв'язана, але досягнуті наслідки в значній мірі полегшували ту кризу, що в ній була опинилася ВПЦР. о. В. Липківський був дуже незадоволений з того, що його арх. Пархвеній не висвятив на єпископи. На засіданні ВПЦР, що відбулося після повернення нашого із Полтави, він розплакався та почав винуватити мене, ніби то я не вжив належних, як Голова ВПЦР заходів, щоб арх. Пархвеній його висвятив.

Почали шукати другого єпископа, як сказав Пархвеній. Почули, що в Одесі єп. Олексій ставиться прихильно до українізації церкви. Склали й надіслали йому листа. Почули, що в Москві є Єпископ Антонин Грановський [14]. Українець. Церковний революціонер ще за царського часу. Звернулись і до нього з своїм клопотанням. Почули ще, що в Катеринославі є єпископ Агапіт [15], що перебував в опалі «від патріарха Тихона за якуюсь провину». Стали шукати заходів, щоб із ним сполучитися.

Тим часом революційний церковно-визвольчий рух поширився за межі Києва та Київщини. Вирішено було від ВПЦР завернутись до Радянської Влади з клопотанням, про дозвіл на скликання Всеукраїнського Церковного Собору тих парахвій, що визнають за свій керівничий орган ВПЦР. Здається в жовтні 1920 р. Київ одвідав був Голова ВЦВК Г. І. Петровський. Ми клопоталися через Київський Губревком про аудієнцію у Григ[орія] Ів[ановича]. — Таке побачення він мені призначив. Я подав йому докладну записку в цій справі, а також де прощо інформував його і на словах. Григ[орій] Іванович сказав, що він порадиться з своїми товаришами, а потім дасть відповідь. Незабаром ми одержали з Київського Губревкому повідомлення, що нам, себ-то ВПЦР, дозволяється скликати Всеукраїнський Церковний Собор, а також були в тій або іншій мірі задоволені і інші наші клопотання.

Зима та весна 1920–1921 р. проводилась підготовча праця що до скликання Всеукраїнського Церковного Собору в м. Києві, а також в «шуканні» другого єпископа. В травні 1921 р. відбувся підготовчий до Всеукраїнського Собору — церковний собор Київщини. На цей собор помалися приїхати з Москви єп. Антоній Грановський та з Полтави арх. Пархвеній. Але не той не другий не приїхали. Єп. Олексій Одеський прохав вважати його «третім» єпископом, після того, як уже ВПЦР здобуде двох єпископів. Таким чином і церковний Собор Київщини єпископської справи не розв'язав. Прибув на цей

собор якимсь чином з Закавказу¹ Протоіерей Степан Орлик. До ВПЦР про нього вже надходили чутки, що він туди був засланий за революційну діяльність старою царською духовною владою і що він там проводив церковно-революційну працю серед української людности закавказу. О[тець] Орлик привіз з Тифлісу від Грузинського Патріарха Леоніда привітання нашому Соборові. О. Орлик запевняв, що патріарх Леонід безперечно погодиться висвятити для української церкви єпископа [16].

ВПЦР почала готуватися до відправки відповідної делегації до Грузії. Була спочатку висунута кандидатура гром[адянин] Григорія Стороженка, як вдовця, на що він і дав свою згоду. З ним мав поїхати гром. Пилип Степанович Бучило, що скінчив курси при Казанській Духовній Академії. Потім спинилися на більш «певній» кандидатурі: о. Павла Погорілко, як духовної особи і вдовця — до того. З Погорілком мав їхати о. Орлик. Для них були виправлені відповідні дозволи та документи на подорож до Грузії від Київського Губревкому, а потім я поїхав з ними до Харкова. Був в цій справі в НКЧС — Наркоматі Чужоземних Справ УРСР, де також були виправлені належні документи на подорож делегації ВПЦР до Грузії.

Це все робилось на початку жовтня 1921 р. Треба ще додати, що після закінчення Церковного Собору Київщини в червні 1921 р. через примусові заходи Патр. Тихона арх. Пархвеній цілком відмовився від ВПЦР: не було на Україні й поза Україною жодного єпископа, що допомагав-би ВПЦР, а між тим потреба в священниках для парохій, що бажали українізуватись, була пікуча. Як дивилося тоді староцерковне духовенство на ВПЦР — характерний є випадок з єп. Антоніном. Єп. Антонін спочатку казав, що він не піде прохати до Патріарха Тихона дозволу, щоб їхати на Україну. Протеж напередодні від'їзду пішов. Тихон ніби йому сказав: «Что ж. Поезжай. Я тебя не держу. Только знай: ти там будеш не єпископом, а штамповщиком Церковной Рады». Антонін після такої поради відмовився їхати на Україну [17].

Всеукраїнський Церковний Собор мав зібратися 14 жовтня 1921 р. на свято Покрови. Сподівалися, що, принаймні на кінець собору повернуться Грузії наша делегація на чолі з єпископом, що його висвятить Грузинський Патріарх і тоді вже будуть посвячені єпископи, що їх обере Собор. В кінці серпня чи на початку вересня 1921 року до Києва, здається з Харкова, прибув В. М. Чехівський. Його було запрошено на працю до ВПЦР, як особу досвідчену в церковній справі. Без участі Чеховського ВПЦР керувала церковно-революційним рухом майже 25 роки (1919–1921 р.).

Всеукраїнський Церковний Собор розпочав свою працю 14 жовтня. Приблизно понад 500 делегатів зо всіх тодішніх губерній УРСР, а найбільша з Київщини. З Полтавщини прибула делегація на чолі з Олександром Ярещен-

¹ Так в тексті.

ком. Вона мала наказа домагатися, щоб собор не визнав себе собором, а лише церковною нарадою. Протеж Ярещенко так був захопився тим революційним піднесенням, що панувало на соборі, що тільки оголосив цього наказа з катедри, сказавши, що він його не підтримує.

Перед тим як дійшла черга розгляду єпископської справи — з'явилися до Києва і наші делегати до Грузії — о.о. Погорілко та Орлик: вони, не пам'ятаю тепер, чому до Грузії не поїхали, а їздили до Полтави до Пархвенія, до Катеринославу — до Агапіта да так не з чим і повернулися назад.

Собор вирішив ще раз звернутися до Київського Єпископату в особі екзарха Михайла з проханням про висвяту для Українських автокефальних парахвій єпископа [18]. Через окрему делегацію екзарха було запрохано на Собор. Він прибув. Собор зустрів його чемно. Почали його прохати, щоб він висвятив тих єпископів, що їх обере собор. Він рішуче відмовився від цього, сказавши: «Я посвячу тех єпископов, что их сам назначаю. Гадюк же я Вам посвящать не буду», після чого залишив собор. Під час дебатів після цього виступав і проф. Кримський¹, що був в складі делегації. Він зазначив. Оскільки я пам'ятаю, що це відмовлення воно не є актом релігійним, а є лише проявом бажання старого царсько-російського єпископату заховати свою владу над українською церквою і надалі. Всі промовці шукали виходу з безвихода, що в ньому опинився собор. Вечором того дня відбулася нарада духівництва, що брала участь в соборі в присутності мирян.

В. М. Чехівський прохав конфіденційно одного з членів ради, аби він подбав, щоб головою цієї наради було обрано його, В. М. Чехівського. Але його кандидатуру було відкинуто, обрано о. Погорілка. Погорілко не зумів керувати нарадою і вона закінчилася нічим. В решті решт виявилось, що духівництво поділилося: більша частина за те, щоб висвятити митрополита собором, меншість — проти цього. Церковний Собор, за винятком декількох осіб, що утрималися, ухвалив не звертатися більше ні до яких єпископів в справі висвяти, а висвятити собі єпископа-митрополита за прикладом першохристиянських церков — собором присвигерства і мирянства. Голосування було поіменне.

На митрополита було теж одноголосно обрано о. Василя Липківського, а 23 жовтня 1921 р., було проведено і висвяту його на митрополита. Потім з членів собору було висвячено ще декілька душ на єпископів: Олександра Ярещенка, Нестора Шараївського, Івана Федоровича, Степана Орлика, о. Миновського та інших.

На цьому ж Соборі своєю активністю та революційністю визначився і Вас[иль] Вас[ильович] Потієнко, що був делегатом з Чернігівщини, а з 1924 Головою ВПЦР. Я ще забув сказати, що за декілька днів перед скликання

¹ Тут: Агатангел Кримський.

Всеукраїнського Православного Церковного Собору я мав в Харкові побачитися з Григ[орієм] Іван[овичем] Петровським. Я передав йому зразки тих відозв, що ширили про українську церкву царсько-режимні старі єпископи, які намагалися всіма засобами придушити церковно визвольчий рух. Між іншим, інформуючи Григ[орія] Ів[ановича] про сучасне становище нашої революційної церкви, я зазначив Григ[орію] Івановичу, що можливо, що нам і єпископат доведеться висвячувати революційним порядком.

Так воно і сталося. Безперечно, коли така подія трапилась в житті церкви кілька сторіч тому назад, ця подія вразила б, як і подія спалення Івана Гуса, але на тлі велетенських революційних зрушень сучасного життя — революційна висвята українського митрополіта залишилась в світовому масштабі можливо, що і непомітною Всеукраїнський Церковний Собор не тільки організував єпископат, а ухвалив також і статут — канони церкви, головну участь в складанні яких взяв я [19]. Здавалося, що ці канони було складено так, що церкви цілком і назавжди забезпечувався соборноправний устрій та колективне порадкування справами в особі Церковних Рад взагалі і найвищого керівничого органу Всеукраїнської Православної Церковної Ради зокрема.

Протеж зараз же після висвяти Митрополіта виявились симптоми церковного «назадництва». На першому — чи після закінчення ВЦС засіданні Малої ВПЦР, коли не пам'ятаю в якій справі, я, головуючи на засіданні, звернувся до о. Митрополіта з якимсь запитанням, назвавши його, як звичайно, о. Василь, він з великим запалом відповів мені: «Я вам, Михайле Наумовичу, підлягати не буду. Я усе своє життя поклав на те... (на що я не зрозумів)». Я зауважив о. Митрополитові, що я і не вимагаю, щоб він підлягав мені особисто, але ВПЦР він підлягати повинен. На цьому правда цей інцидент і закінчився. Хтів було з цього випадку скористуватися В. М. Чеховський з своїм «супер[?]-арбитражем», але я дав йому зрозуміти, що я цього не потребую.

Зима 1921–1922 р. позначилася надзвичайним піднесенням хвилі українського церковно-визвольчого руху: не було жодної можливості задовольнити попит парахвій чи то на постійний причет чи то для зразкових відправ. Декілька осіб висвятилося на священники т/з «вільні», щоб задовольняти потреби в духовництві для зразкових та урочистих відправ. На такого «вільного», а не професіонала священодіяча в 1922 р. на свято Тараса Шевченка висвятився і я. Українських парахвій тим часом ставало все більше та більше.

Частина єпископату на чолі з Митрополітом В. Липківським та арх. Подільським Іваном Федоровичем¹ і в співробітництві з Вол. М. Чехівським почала поволі готуватися до встановлення в церкві єпископського першенства, друга — залишалась вірною до принципів соборноправности церкви так, як їх було зафіксовано в канонах церкви, що їх затвердив Всеукраїнський Пра-

¹ Тут: Іоанном Теодоровичем.

вославний Церковний Собор. Почалась боротьба між «Єпископанством» та «Радоправієм». Почалась агітація за те, щоб я не був більше Головою ВПЦР, бо Мороз, мовляв, хоче захопити владу в церкві в свої руки та хоче сам стати митрополітом». Такі бузглузді плітки розповсюджувала між іншим і дружина митрополіта через організовані нею «сестрицтва» і іншими засобами.

Я з самого початку і до кінця своєї праці в Українській Автокефальній Церкві цілковито уникав жодної позалаштункової діяльності: справу церковно-релігійну та революційну я проводив як міг чесно та одверто. Церковна громада бачила мою працю і мала змогу судити мене «за діла». Коли вона обірала мене на свого керівника, як Голови ВПЦР, я не відмовлявся від праці, а коли вона побажала б обрати для цієї праці іншу особу, я і за це церкви був би вдячний, бо за тих часів праця Голови ВПЦР була надто тяжкою.

На Великих Покрівських Зборах ВПЦР 1922 р. (за канонами на цих зборах Голову ВПЦР обирається щороку) виявились і наслідки такої роботи: збори поділилися на дві рівні частини. Після кількарязового голосування мене всеж таки було обрано на Голову ВПЦР більшістю одного голоса. Я це обрання принципово прийняв, бо за мене подали свої голоси селяни та революційне низове духовництво, тоді як більшість протилежну складала голоси «назадницьких» єпископів та священства, що йшло за ними. Між іншим на цих зборах єпископ Орлик сказав: «Коли Рада була мала — Мороз був великий, а тепер, коли Рада велика — Мороз малий».

В вересні цього ж 1922 р. я мав в Харкові побачення з Головою Раднаркому УССР т. Раковським. Тоді як раз органами ДПУ в Києві була ліквідована контрреволюційна українська організація, що в ній був замішаний і секретар Церковної ради Тарасенко. Т[овариша] Раковського одвідали ми вдвох з тодішнім єпископом Харківщини, Олександром Ярещенком. Я докладно поінформував т. Раковського про подішний стан українського церковно-визвольного руху: де і в якій мірі поширюється церковно-визвольний рух і чому. Розповідали ми також т. Раковському і про ставлення української церкви до Радянської Влади, як церкви, що їй революція і Радянська Влада дали життя і яка прагне до здійснення комуністичних ідеалів шляхами перших віків християнства. Т. Раковський мені відповів, що Радянська Влада в моїй лояльності до неї сумніву не має. Що церковно-революційну працю, Українська церква може провадити як і провадила. Всілякі контрреволюційні виступи чи то церкви чи то окремих церковників — будуть каратися нещадно.

Про свою аудієнцію у т. Раковського і про його слова я докладно розповідав і на Великих Покровських Зборах 1922 р. В 1923 році «єпископанська» фракція провадила працю вже більше систематичніше та одвертіше. Традиції «дособорної» «соборноправности» особливо міцні були серед Київських паравій, в Київській окрузі та по таких округах, як Катеринославська, Подільська та інші. Тут була і моя популярність надто висока. Після травневих зборів

ВПЦР, що на них цілком панував дух «соборноправности», я, будучи в Харкові в справі перереєстрації статуту Української Церкви, сказав ніби жартома Ярещенко: «Кепський Ви керівник Генштабу в боротьбі з Морозовщиною. Не йде за Вами церква». «Це тому, відповідав Ярещенко, що авторитет голови ще не остаточно зруйнований».

Ця руйнація провадилась в різні засоби. Так еп[ископ] Марко Грушевський, будучи на Чернігівщині в тій місцевості, що з неї я походив, на засіданні парахвіян почав доводити, що церковно=визвольчому рухові перешкоджає те, що на чолі ВПЦР перебуває Мороз, особа селянського походження, а не «духовного». Селяне обурено відповіли о. Грушевському, що «селянське походження» тільки і дає українських революціонерів, як от Тарас Шевченко.

В. М. Чеховський організував при Київській Софіївській парахвії, як це передбачав зареєстрований Радвладою статут української церкви, т/з брацтво «робітників слова». Це брацтво за своїм складом з людей мало розвинених, що серед них зустрічались і типи т.з. «клікуш» (Текля Щурук, наприклад), було мало придатне для «проповідницької церковної» роботи, але воно було досить певним знаряддям для популяризації «особи» Володимира Мойсєвича та агітаційної праці. Попередню легенду, що я нібито хочу захопити владу в церкві в свої руки, було залишено. Натомість придумано нову легенду: «Мороз є живист. Він хоче віддати Українську Церкву під [нрзб.] Митрополіта Пимена». Про такі на мене наклепи, я підносив питання на засіданні ВПЦР. Говорив, що мені залишається думати, що авторитетним джерелом їх є о. Митрополит та В. М. Чехівський. Я прохав їх, аби вони в доказ того, що вони не причетні до цих наклепів, щоб вони їх спростували з катедри Сохвіївського Собору. Такого спростування не було.

В такій тяжкій атмосфері провадилася моя церковна праця в 1923 р. Я знову таки тримався своєї попередньої практики: боротися з наклепами своїми ділами: Моя робота одверта і чесна, всім відома, моє ставлення до Радянської Влади, як її чесного прибічника теж ні. Ні від кого не криється і всім відоме. Коли церква покладає на мене тягар головування у ВПЦР, я від нього не відмовляюся, коли ж вона цей тягар хоче покласти на кого другого — її добра воля».

Великі Покрівські збори 1923 р. не відбулися, через те що дозвіл на ці збори запізнився одержанням на декілька днів. Відбулась лише нарада членів ВПЦР, на якій нараді ВПЦР було реорганізовано, причому мене знов таки невеликою більшістю було обрано на голову ВПЦР, але до складу ВПЦР було кооптовано нових осіб «єпископанської» орієнтації, так що завдяки тому «лідерство» в Раді фактично перейшло до В. М. Чеховського, як це наочно показала подальша практика. Звичайно, що я опинився в раді в «опозиції» і при тому майже сам один. Праця Ради через це провадилась задовільно. В березні 1924 р. мені і В. М. Чеховському довелося бути в Харкові в справі перереєстрації статуту Української Церкви.

З нагоди роковин відкриття в Харкові української парахвії відбулося засідання Харківської Церковної Ради. На цьому засіданні обговорювалися питання про сучасний стан праці у ВПЦР. Харківська Церква прийняла тоді ухвалу, щоб я усунувся з головування у ВПЦР. Така ухвала мене дуже здивувала. Я сказав, що до Микільських Зборів я вважатиму це питання відкритим, а на Микільських Зборах я безперечно зречуся вже від головування у ВПЦР.

Дозвіл на скликання Великих Микільських Зборів ВПЦР від радянської Влади було одержано. Я рішуче відмовився виставляти свою кандидатуру на голову ВПЦР. Але о. Митрополіт Липківський запропонував голосувати кандидатури всіх тих, кого назвуть члени зборів. Ця пропозиція була ухвалена. Тому в такий «механічний» засіб примушений був голосуватися і я. Звичайно, що я знову одержав майже ту ж половину голосів, як і завжди. Потієнко, що його голосували після мене і кандидатуру якого підтримував В. М. Чехівський, одержав більше голосів ніж я. Потім іще голосували і В. М. Чеховського, але він одержав всього тільки незначну кількість голосів. Перевагу голосів Потієнко дала Харківщина та Полтавщина, що на цих зборах мали представництво як ніколи повне.

Передавши справи ВПЦР (новообраній), я таким чином з червня 1924 відійшов від праці в керівничому органі української церкви — ВПЦР. Вслід за цим мене запрохала Одещина попрацювати у них тимчасово, щоб налагодити справу українізації церкви, бо там людність прагнула до української церкви, а працівників було мало. На Одещині я працював з серпня 1924 р. по травень 1925 р., коли місцева влада відібрала від української парахвії храм, та передала його іншій організації. З цього терміну я остаточно залишив активну працю в Українській Автокефальній церкві.

Причини залишення активної праці в УАПЦ з мого боку такі.

1. Український церковно-визвольний рух на мою думку, як певне історично-культурне явище, є акція селянської* національної церковної революційної діяльності. Як я уже і зазначав, до складу українських парахвій на селі в більшості належали середняки та незаможники, а в місті: двірники, швейцари, ремісники, робітники та інші елементи, що ще остаточно не порвали з селянськими традиціями та не зміщались русотяпством, тоді як куркульські елементи на селі, а буржуазно-русотяпські елементи в місті цупко трималися тихонівської та т/з обновленської орієнтації. Я вважав, що хвиля цієї саме селянської церковно-революційної акції і піднесла мене на кон керівництва українським церковно-революційним рухом.

Ця акція панувала в церкві безподільно з початку руху до моменту організації єпископату та утворення кадрів духівництва, а потім уже вона природньо трансформувалася в пріоритет в керівництві церквою духівництвом, себ-

* Підкреслено Морозом.

то керівництво церквою почало клерикалізуватися. Уникнути цієї природній всякій церкві властивості було неможливо, бо церковно-революційну роботу зі старою російською царсько-панською церквою можливо було провадити за принципом «клинком клинком вибивай», себ-то стара церква мала свій єпископат і священство і українська теж мусіла мати так єпископат, як і священство. Тому, що я працював в українській церкві як революціонер духа, а не як професійник, що і годується з цієї професії — за нової ситуації участь моя в керівній церковній роботі природно анулювалася, да і взагалі вона не могла уже мати виключного значіння як на початкові руху та на перших його стадіях. Я міг уже і відійти, давши дорогу новим силам. Це перше.

2. Працюючи в 1924/25 р. в Одесі, я довідався, що священник Одеської Української парахвії — Кирило Підчашинський є людина зовсім нерелігійна та надто аморального поведження. Одеська церковна організація декілька разів повідомляла о. Митрополіта Липківського про те, що вона не хоче аби у неї священствував Підчашинський. Потім було надіслано відповідного листа до ВПЦР, що її Головою тоді був В. В. Потієнко, але наслідки одержались цілком несподівані: перебуваючи в Одесі, о. Митрополіт і В. М. Чехівський одверто взяли під свій захист Підчашинського, причому о. Липківський вимагав від мене, як Митрополіта церкви, аби я служив заразом з Підчашинським, від чого я категорично відмовився. З цього зрозумів, що ми (Я, Митрополіт В. Липківський та В. М. Чеховський) тримаємося різної церковно-християнської моралі, а тому я і визнав, що надалі я не можу священодіяти в УАПЦ. Це друге.

3. Місцева Одеська влада відібрала в травні 1924 р. від української парахвії храм в раптовий незрозумілий для мене засіб. Головою Одеського окрвиконкому був тоді Іван Михайлович Кудрин, що мою церковну працю добре знав ще з Києва. Мої балачки з ним в справі повернення храму не мали жодних наслідків. Також залишилися без наслідків і балачки в цій справі з тодішнім Уповноваженим по українізації на Одещині тов. Андрієм Хвил[ею].

Підчас моїх одвідин в цій справі він з кімсья говорив телефоном; зауважував, що відібрання храму є політична помилка, що цього робити не можна було і т.і., але все ж храму не було повернуто. З цього я зробив собі той висновок, що Радянська Влада до моєї церковно-революційної українізаторської праці ставляється¹ негативно. Це була третя причина мого відходу від активної праці в УАПЦ. В червні 1925 р. і одержав тимчасову статистичну працю в Одеському Укрметі та з цього моменту, протягом майже п'яти років я вже не беру активної участі в церковних справах УПАЦ.

Тепер про В. М. Чехівського. Як я уже згадував раніш, в перший раз я з ним побачився в 1919 р. в Кам'янці. Потім вдруге я з ним зустрівся в 1921 р.

¹ Так в тексті.

в Києві, коли його було кооптовано до ВПЦР. Працював у ВПЦР разом з В. М. Чеховським з серпня чи вересня 1921 р. по травень 1924 р., себто 2 роки та 9 місяців.

Будь-яких фактів ворожого ставлення В. М. Чеховського до Радянської Влади під час праці у ВПЦР — я не спостерігав. Навпаки, з того, що мені було відомо, можна було робити один висновок, що він, як комуніст, є принциповий прибічник Радянської Влади. Я вже згадував, що в 1919 р. в Кам'янці під час розмови з Юрком Мазуренком та мною, В. М. Чеховський картав політику уряду УНР, що не пристав на пропозицію В. І. Леніна про спілку з більшовиками. Потім, коли, здається, в 1922 р. в Києві провадився процес уряду Голубовича, В. М. Чехівський на цьому процесі виступав як свідок, виявляючи контрреволюційну природу та діяльність уряду УНР. За час праці його у ВПЦР траплялись випадки, правда, за його словами, що його кликали до себе представники місцевої Радвлади для розмов з приводу церковних справ. Так, певно, в 1922 р., В. М. Чеховський поінформував раз ВПЦР, що його кликав на побачення до себе тодішній Губпрокурор Київщини т. Михайлик. Він дав В. М. Чеховському доручення запропонувати ВПЦР, щоб вона організувала церковно-революційну акцію серед української людності польської Галичини та Волині, причому на видавництво книжок, листівок та різні видатки Церковній раді буде дано 2000 карб. золотом. На думку В. М. Чеховського, на цю пропозицію треба було б пристати і гроші взяти. Обговоривши це питання в конфіденційному порядку, Рада вирішила, щоб В. М. Чеховський передав т. Михайлику, що Церковна Рада, як тільки буде будь-яка можливість, бере на себе з охотою місію проводити в Галичині і на Волині церковно-революційну працю. Що ж до коштів, так Рада вважає, що на цю потребу вона не повинна використовувати державні кошти, а ці кошти вона здобуде від віруючої людності УАПЦ, як звичайно. Подальших інформацій про перебіг цієї справи В. М. Чеховський Церковній Раді не подавав.

Потім в 1923 р., здається, на одній з церков м. Києва «обновилися» бані. Це викликало велике зворушення серед людности м. Києва. На одному з засідань ВПЦР, В. М. Чеховський поінформував її, що його викликав до себе губпрокурор т. Михайлик, та висловлював йому бажання, аби ВПЦР склала в цій справі відповідну роз'яснювальну відозву до віруючої людности. Рада доручила В. М. Чеховському скласти терміново проект цієї відозви. Але потім між Радою та В. М. Чеховським трапились непогодження, що до остаточної редакції відозви. В. М. Чеховський забрав свій проект і невідомо, чи він віддав його т. Михайлику, чи ні. Потім В. М. Чеховський співробітничав в місцевій Радянській пресі, де він картав буржуазію та фашизм взагалі і польсько-петлюрівський зокрема. Все це утворювало враження цілковитого довір'я Радянської Влади до В. М. Чеховського, так що неможливо було навіть і припу-

стити, щоб В. М. Чеховський міг бути змовником проти Радвлади та брати участь в нелегальній контрреволюційній організації на Україні.

Оповідання ДПУ в пресі, що В. М. Чеховський брав участь в контрреволюційному «Союзі визволення України», мене надто здивувало і було цілком несподіваним. До цього часу про існування такої організації та про те, що через Чеховського вона має задля своєї контрреволюційної мети використовувати Українську Автокефальну Церкву я ні від кого не чув і не знав. Да і не міг цього я знати, бо організатори СВУ добре знали, що ні в якому разі до їхньої підступної праці я не пристану, а тому провадили цю свою справу в цілковитій від мене таємниці. Коли б про це знав, або мав будь яке підозріння що до цього, я певно, розказав би про це ще в 1926 р. С. Т. Карину, що з ним тоді я мав декілька принципових розмов, з мого боку цілком щирих та одвертих, щодо Української Церкви та її тодішніх керівників.

Тепер ще наведу деякі свої думки, що до «контрреволюційності» УАПЦ. Я вважаю, що і цій справі цілком неприпустимо робити дедуктивним шляхом відповідні узагальнення з «ісконних» доби Петра Великого постулатів про іредентично-самостійницьке мазепинство національно свідомого віруючого українства, що взяло в свій час участь в українському церковно-визвольному рухові, себто як акцію елементів ворожих до радянської Влади. Певно, що і ті активні діячі радянської Влади, що мали ті або інші стосунки з УАПЦ в свій час, що про них я згадую в своєму свідченні, розцінювали український церковно-визвольний рух як позитивний революційний чинник що 1) руйнує стару церкву та 2) є одним з потужних виявлень української культурно-національної акції на арені боротьби «двох культур», яка боротьба за тих часів припускалася теоретично, а тому відбувалася і в практичному житті. Те що УАПЦ запровадила в церковних відправах живу українську мову, свідкує про могутню волю церкви піднести свою рідну мову, що за пансько-царського ладу перебувала в «мужиках» — на найвищій в очах віруючих щабель Богослужіння. А піднесення до такої височини мови тим самим підносило в гору й громадянське самопочуття й самоповагу всіх тих, що їх Т. Г. Шевченко звав колись «незрячими гречкосіями». Стара царсько-російська церква в боротьбі з революційною акцією відстоювала свої панівні позиції, себ то природне була контрреволюційна Українська Автокефальна Церква, а тому складі, що утворилася за Радянської Влади — до виникнення революції жадних позицій не посідала, а відвойовувала собі право на життя в огні революції і, таким чином, борячися зі старим порядком — була «специфічним», своєрідним спільником Радянської Влади в революційній роботі.

З кого могли складатися і склалися в свій час кадри оціх «специфічних» спільників Радянської Влади в революційній боротьбі? Безперечно, тільки з національно свідомої частини українського духівництва та інтелігенції, що

не цуралася церкви. Ці кадри виплекали були своє національне почуття в умовах російського царсько-режимного національного гніту, а тому і носили в собі різні відтінки піднесення національного почуття, докочуючись в окремих випадках до т/з «національного шовінізму». Адже ж інакше і не могло бути. Де було тоді взятись національним кадрам активу віруючої людності пролетарського виховання. Ці кадри пролетарське національне виховання повинні були одержати в процесі реальної життєвої боротьби за пролетарської диктатури. Коли я приставав на працю в українському церковно-визвольчому рухові, я мислив і уявляв собі, що Українська Церква буде не абияким чинником перевиховання своїх членів в напрямкові пролетарського розуміння української державності, пролетарського розуміння вільності та самостійності України. Я певен, що в цьому напрямкові УАПЦ багато послугувала пролетарському розвитку національної самосвідомості.

Безперечно, що в УАЦ¹, як і в кожній іншій людській організації, мають-ся елементи шкідливі для неї, елементи принципового ворожого ставлення до Радянської Влади. З цими елементами церква повинна боротися, повинна викидати їх зі своїх лав. Але це не повинно ставити УАПЦ в умови якоїсь специфічної «контрреволюційності», як не повинно плямувати в цілому комуністичну партію, що до неї попролазили злочинні елементи, що вона їх і викидає, або плямувати ВЦВК, що в його складі посаду секретаря довго обіймав такий негідник, як Буценко.

Сказати по щирости, як мені здавалось і здається, до цього часу, між українською церквою та Радвладою є лід недовірства та стіна противенства (протилежності), але коріння цього явища полягають, властиво, в ідеологічній різниці світоглядів церкви та революційних мас, що їх виразником є Радянська Влада. Цей лід недовірства, ці противенства (протилежності) природньо зникнуть лише тоді, коли серед тих, хто тепер вірує запанує ідеологія «безвірства», себ-то тоді, коли церковна людність переродиться ідеологічно в безвірницьку масу. Цей процес повинен охопити в рівній мірі не тільки Українську Церкву, а всі інші церкви та організації на Україні. Очевидно ця проблема остаточно може розв'язатися лише в такий засіб. Тому, що я фактично не беру уже активної участі в УАПЦ вже понад п'ять років (з моменту коли я в травні 1924 р. я залишив посаду Голови ВПЦР) мені важко було [згадати] події життя церкви, що відбулися 10–5 років тому назад. Але я прикладав всіх зусиль, щоб свідчення моє було правдиве фактично і якомога повне.

М. Мороз

9/І–1930 р.

*ДАХО, ф. Р-6452, оп. 4.– Спр. 1384, арк. 21–52 зв.
Оригінал. Рукопис.*

¹ Тут скорочення: «Українська Автокефальна Церква».

Примітки:

[1] Сіцинський (Січинський) Юхим (1859–1937) — історик, археолог і культурно-громадський діяч Поділля, протоієрей православної церкви, дійсний член НТШ та ін. наукових товариств, професор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920) та інституту народної освіти (1920–1926). Редактор журналу «Подольские епархиальные ведомости», «Православне Поділля», «Подолія» та ін. Засновник та голова Подільського церковного історико-археологічного товариства (1903–1921) і редактор його «Трудов». У 1920-х член Всеукраїнської археологічної комісії та співробітник історичної секції УАН. Його рідний брат — Володимир Сіцинський, батько Олени Володимирівни, яка була одружена з Володимиром Чехівським.

[2] Закон Директорії УНР про автокефалію 1 січня 1919 проголосив автокефалію Української Церкви та утворення Українського Синоду, головою якого було призначено архієп. Катеринославського Агапіта (Вишневецького). Авторами закону були Володимир Чехівський та Іван Липа. Оpubлікований: *Мартирологія Українських Церков: В 4-х т. – Т. I. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Балтимор; Торонто: Укр. Вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – С. 50–51.*

[3] Пімен (Пегов Павло; 1875–1942) — архієпископ Подільський і Брацлавський. 1922 ухилився в обновленський розкол, але у 1935 повернувся до РПЦ і відновлений в сані архієп. Подільського і Брацлавського. Під час перебування членів Братства св. Кирила і Мефодія в Кам'янці-Подільському Пімен 10 листопада 1919 заборонив відправляти богослужіння протоієрею Василю Липківському, священникам Макарію Крамаренку, Петру Табинському і Євтимію Сіцинському за те, що вони «отложились от Московского Патриарха» і за агітацію «против православной русской Иерархии».

[4] Мазепа Ісаак (1884–1952) — громадсько-політичний і державний діяч, вчений-агроном, публіцист. Член УСДРП з 1905, з 1919 — один з лідерів партії. 1918 — радник Катеринославської міської думи і член управи губернського земства, організатор «Вільного козацтва» на Катеринославщині. 1919 — член Всеукраїнського трудового конгресу. 3 квітня 1919 — міністр внутрішніх справ УНР; серпень 1919 — травень 1920 — голова уряду УНР, травень–червень 1920 — міністр земельних справ УНР. 3 1920 — на еміграції. Викладав в українських високих школах ЧСР та Німеччини. У 1948–1952 — голова уряду УНР в екзилі. Автор численних історико-мемуарних публікацій.

[5] Назарук Осип (псевдонім Андрій Чекановський, 1883–1940) — громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, журналіст. За фахом — адвокат. Співробітник «Вісника СВУ» (1915). 3 жовтня 1918 — член Української національної ради ЗУНР. За Директорії УНР — керівник української

преси і пропаганди. 1920–1923 — в Канаді організатор гетьманського руху, з 1926 — редактор часопису «Нова зоря» у Львові. З 1932 — член НТШ.

[6] Безпалко Йосип (1881–?) — політичний діяч і публіцист. 1906–1918 — голова буковинської соціал-демократичної партії; 1918 — член Української національної ради Буковини, Української Національної Ради ЗУНР, член Трудового Конгресу, 1919–1920 — міністр праці УНР; пізніше лектор Української господарської академії в Подєбрадах; 1947 репресований.

[7] Свято-Макаріївська церква належала до 2-го благочинницького округу м. Києва. Була збудована у 1897 на кошти Київського товариства релігійно-морального просвітництва в дусі православної церкви. Дерев'яними були і храм і дзвіниця. В церкві був тільки один престол в ім'я Священномученика Макарія, митрополита Київського. У 1913 в цій церкві псаломщиком служив Костянтин Бутвиненко.

[8] Никодим (Микола Кротков, 1868–1938) — єпископ Чигиринський, 2–1 вікарій Київської єпархії у 1911–1921 (з перервою). З 1921 — єпископ Таврійський і Симферопільський, з 1922 — архієпископ. Ув'язнений в грудні 1936. Помер у в'язниці 21 серпня 1938.

[9] Назарій (Микола Білінов; 1852 — після 1928) — єпископ Черкаський, 3-й вікарій Київської єпархії. Народився у дворянській родині м. Казані. Закінчив Санкт-Петербурзьку 1-у класичну гімназію і 2 курси Санкт-Петербурзького університету. У 1875 закінчив Константинівське військове училище. 1887 прийнятий до числа братчиків Києво-Печерської лаври. З 1909 член Київської духовної консисторії, 1910 — єпископ Черкаський. Після від'їзду Антонія (Храповицького) тимчасово здійснював керівництво Київською єпархією в 1919–1921 до призначення Патріаршим Екзархом митрополита Михайла (Єрмакова). Наказом від 3 травня 1920 заборонив українським священникам правити Божу службу. У 1925 патріархом Тихоном (Белавіним) возведений в архієпископський сан. З 1928 перебував у московському Симоновому монастирі на покої.

[10] Василій (Богдашевський Дмитро Іванович; 1861–1933) — церковно-громадський діяч, богослов, випускник Київської духовної академії (1886). По закінченні працював в академії, з 1902 — професор, з 1909 — інспектор. З 1910 — головний редактор журналу «Труды Киевской духовной академии», протоієрей Благовіщенської конгрегаційної академічної церкви. 1913 прийняв чернечий постриг, у соборі св. Софії зведений у сан архімандрита. З 1914 — єпископ Канівський, перший вікарій Київської єпархії. 1914–1920 — останній ректор академії і настоятель Братського Богоявленського монастиря. 1918–1919 виступав проти руху за автокефалію української церкви, однак 1920 разом з представниками духівництва УАПЦ взяв участь в урочистому богослужінні пам'яті Т. Шевченка в соборі святої Софії. 1923–1925 перебував на засланні. Пізніше — священник церкви Успіння Пресвятої Богородиці (Пи-

рогощі) на Подолі; з 1925 — архієпископ Канівський. Почесний член Московської (з 1914), Казанської та Петроградської (з 1915) духовних академій; член і останній голова Київського релігійно-просвітницького товариства.

[11] Миколай (Браїловський Микола Олександрович, ?–1925) — єпископ Черкаський, вікарій Київської єпархії. У 1919 р. був ключарем Софійського собору.

[12] Текст однієї із заборон, зокрема прот. Нестора Шараївського, опубліковано: *Мартирологія Українських Церков: В 4-х т. – Т. I. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Балтимор; Торонто: Укр. Вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – С. 57.*

[13] Парфеній (Панфіл Левицький; 1858–1922) — архієпископ Полтавський. З 1904 — єпископ Подільський, у 1911–1917 — архієпископ Тульський, 1920–1922 — архієпископ Полтавський, хоча і перебував на покої, але погодився керувати Полтавською єпархією замість єп. Феофана (Бистрова), який емігрував з України. Один із засновників Полтавського українського православного братства, з 1920 р. співпрацював з УАПЦ. На Соборі Київщини 22–26 травня 1921 був заочно обраний митрополитом Київським. Під тиском з боку тихонівського єпископату відійшов від УАПЦ в червні 1921 р. Під його керівництвом відредаговано й видано переклад Св. Євангелія на українську мову П. Морачевського.

[14] Антонін (Олександр Грановський, 1860–1927) — митрополит «Живої Церкви». Закінчив Київську духовну академію у 1891. З 1892 — ієромонах, помічник інспектора Київської духовної академії. З 1898 — архимандрит, ректор Благовіщенської семінарії. Працював у Санкт-Петербурзі в Цензурному Комітеті. У 1903 — єпископ Нарвський, вікарій Санкт-Петербурзької єпархії, але після Маніфесту 17 жовтня 1905 відмовився поминати ім'я царя під час відправи, за що був видалений «на покой» в Сергіївську пустинь. В 1906 призначений єпископом Владикавказьким. Магістр богослов'я з 1908. З 1917 проживав в Москві. На Соборі Київщини 1921, який зібрала ВПЦР, він був заочно обраний заступником митрополита Київського, але до Києва так і не прибув. Пізніше став митрополитом «Живої Церкви» в Москві. Антонін (Грановський) не поїхав до Києва через те, що був переконаний Московським Патріархом Тихоном (Белавіним) в тім, що український рух зосереджений у Києві і «бідкається в трьох Церквах» і що він буде для прихильників автокефалії «машинкою для штампування єпископів». Антонін спочатку гаряче відгукнувшись на запрошення ВПЦР і навіть зробивши собі перепустку на проїзд до Києва, потім передумав їхати і залишився у Москві.

[15] Агапіт (Антоній Вишне夫斯基; 1867–1924) — єпископ Катеринославський і Маріупольський (1911–1924), з 1918 — архієпископ. Член комісії зовнішнього розпорядку на 3-й сесії Всеукраїнського собору 1918. Згідно Закону про автокефалію Української Православної Церкви від 1 січня 1919

Директорії УНР, Агапіт був призначений головою Синоду, але до виконання своїх обов'язків так і не приступив. Був засуджений Вищим Церковним Управлінням на Півдні Росії за участь у заходах по українізації церкви. Повернувся до Катеринослава, де його кілька разів відвідували делегації від ВПЦР з проханням висвятити їм єпископа.

[16] Прот. Степан Орлик-Волинський у 1920 р. був настоятелем українського Свято-Микільського Собору м. Тифліса. Під керуванням прот. Степана Орлика розпочалися богослужбові відправи, організувався хор з парафіян. Було встановлено зв'язок з ВПЦР в м. Києві. «Привітання Всеукраїнській Православній Церковній Раді від Української Православної Ради на Закавказзі», датоване 5 грудня 1920 р. повідомляє, що Українська Православна Рада на Закавказзі затверджена Найсвятішим Патріархом Грузії Леонідом і складається з представників Православних українців Грузії, Вірменії, Азрбайджану й Туреччини. Рада надсилає найкращі побажання українцям Києва. Головою Української Православної Ради на Закавказзі було обрано протоієрея Степана Орлика. Підставами для сподівання на прихильність Леоніда (Окропирідзе) були наступні: 1) Леонід закінчив Київську Духовну Академію де вчився на кафедрі церковної археології, і певний час жив в Україні; 2) чималий досвід Леоніда у боротьбі з Російським церковним керівництвом за автокефалію Іверійської Церкви, починаючи з 1906 р.; 3) особисте знайомство Леоніда з представниками українців у Закавказзі.

[17] Листування ВПЦР з єпископом Антоніном (Грановським) опубліковано: *Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали / Упоряд.: Г. Михайліченко, Л. Пилavecь, І. Преловська. – К.; Львів: «Жовква», 1999. – С. 458–468.*

[18] Михаїл (Єрмаков Василій Федорович; 1862–1929) — митрополит Київський і Галицький, патріарший екзарх всієї України. Закінчив Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я (1887). 19 червня 1887 прийняв чернечий постриг, з 29 червня — ієромонах, викладач Київської духовної семінарії. З 1893 — ректор Могилівської, пізніше — Волинської духовних семінарій. З 1899 — єпископ Новгород-Сіверський, вікарій Чернігівської єпархії, з 1899 — єпископ Ковенський, з 1903 — єпископ Омський. З 1905 перебував на Гродненській єпископській кафедрі з резиденцією у м. Ковно, з 1910 — єпископ Черкаський, вікарій Київської єпархії, з 1912 — архієпископ Гродненський і Брест-Литовський. У 1917–18 брав участь у Всеросійському помісному соборі у Москві. З 1921 — митрополит Київський і Галицький, патріарший екзарх Російської православної церкви в Україні. Приїхав у Київ у серпні 1921, проживав у Києво-Печерській лаврі. 19 жовтня 1921 прибув на Всеукраїнський собор УАПЦ, що відбувався у Софії Київській, однак рішуче відмовився висвятити кандидатів з числа українських священників на єпископів. 5 лютого 1923 заарештований. До 1925 перебував в ув'яз-

ненні, пізніше — на засланні у Ташкенті. 1926–27 проживав у Москві без права виїзду, потім — знову на засланні на Північному Кавказі. 1927–28 перебував у Харкові, у грудні 1927 призначений членом Тимчасового патріаршого Синоду. З 1928 жив у Києві в Михайлівському Золотоверхому монастирі, де і помер.

[19] Текст «Канонів» опубліковано: *Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали / Упоряд.: Г. Михайліченко, Л. Пилявець, І. Преловська. — К.; Львів: «Жовква», 1999. — С. 375–400.*

№ 158

Власноручні відповіді на питання Михайла Мороза від 7 лютого 1930 р.

1. Моє ставлення до Радянської влади

Я вважаю себе принциповим прибічником Радянської Влади, бо не лише з програму, і з наочного досвіду відносно тих державних влад, що я їх зазнав в своєму житті на Україні, я впевнився, що Радвлада найліпше розв'язувала, розв'язує і розв'язуватиме в інтересах трудящих проблеми національні, соціальні та економічні. Я визнавав і визнаю, що для національно свідомих та інтелектуальних¹ українських верств, що щиро дбають про інтереси трудової людності боротися з Радвладою є таким же безглуздом, як, до прикладу, боротися з могутньою силою електрики, замість того, щоб користуватися з її енергії для поліпшення та розвитку свого культурного й матеріального добробуту.

2. Чого я пішов до активу УАПЦ

Мотиви, що спонукали мене на це, були такі: Суттю християнської релігії, я вважаю є піднесення та розвиток в душі християнської моралі та естетики життя кожної віруючої людини, що матиме наслідком сприяння досягненню в житті всього людства доброї громадськості та матеріального добробуту.

Стара царська російська церква в своїй практиці цілковито відійшла від євангельської моралі, ставши в руках визискувачів — поміщиків та капіталістів — знаряддям для гноблення та тримання в темряві трудящого люду. Зокрема на Україні це гноблення та затемнення мало свої специфічні властивості національного порядку: відправи церковних служб та проповідництво провадилися на мовах т/з «слов'янській» та російській. Для мене, як українського селянина наблизно до 20 років мого життя російська мова сприйма-

¹ Так в тексті.